

زمینه‌ها و علل شکل‌گیری کتب دلائل

مسعود بهرامیان^۱

سید علی حسینی قمصری^۲

چکیده

پیامبر اسلام(ص) به دلیل دارا بودن یک شخصیت کاریزما و رهبری شایسته از همان شروع دعوت مورد علاقه و محبت مسلمانان قرار داشت. نگارش، تدوین و بازگو کردن سیره و روش زندگانی پیامبر اسلام(ص) از همان روزهای آغازین دعوت اسلام از طرف صحابه و تابعین انجام گرفت. پس از آن، نگارش و تدوین سیره نبوی آغاز و سپس از مهم‌ترین رشته‌های علمی شمرده شد. نوشتن سیره پیامبر در قالب‌ها، اشکال و با دیدگاه‌های متفاوتی انجام پذیرفت که یکی از شکل‌های تدوین آن، سیره نگاری بر اساس دلایل و معجزات است. دلایل نگاری یکی از گرایش‌های خاصی است که در کار سیره نویسی از قرن چهارم رواج یافت. چنین آثاری را اخباریان در برابر شبهاتی که درباره اثبات نبوت مطرح شده بود، پدید آوردند. ترتیب کتاب دلائل به صورت موجود در کتب سیره نیست اما محتوای آن اخباری است که به هر صورت مربوط به شخص پیامبر و سیره می‌شود. اما متأسفانه بسیاری از این کتب در طول تاریخ به دلائل متعددی از بین رفته‌اند و جز اندکی باقی نمانده است، اما همان تعداد باقی مانده، به معرفی و شناخت بیشتری نیاز دارند. از آن جا که شناخت منابع و نگاهته‌هایی با این نگاه، محققان را برای پژوهش و تحقیق بهتر در زمینه سیره پیامبر و تاریخ اسلام رهنمون خواهد بود.

واژگان کلیدی: پیامبر اسلام(ص)، سیره نبوی، دلایل، دلائل النبوه و اعلام النبوه.

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ اسلام. bahramian@motahari.ir

^۲ دانش آموخته کارشناس ارشد تاریخ اسلام و کتابدار کتابخانه قمصر، اداره کل استان اصفهان، نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور.

اطلاع از افکار، آراء، زندگی و رفتار پیامبر اسلام بعنوان الگوی تمام عیار یک انسان کامل «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب/۲۱) همواره در طول تاریخ مورد توجه و اهتمام نه تنها مسلمانان بود بلکه غیر مسلمانان نیز به تفحص در همه ابعاد زندگی آن بزرگوار پرداختند. نگارش کتبی در زمینه سیره و زندگی پیامبر بعد از فوت ایشان شروع و در اندک زمانی حجم وسیعی از کتب تاریخی را شامل شد. در این میان، «دلایل نگاری» یکی از گرایش‌های خاصی است که در هر دو محور، یعنی سیره رسول خدا(ص) و سیره امامان معصوم (ع) راه یافته است. در این روش، اثبات پیامبری رسول خدا و امامت امامان و نیز بیان سیره ایشان، در قالب بیان دلایل و معجزات آن بزرگواران صورت می‌گیرد. سیره نگاری بر حسب دلایل اگر چه از قرن چهارم ق آغاز گردید اما سابقه آن به سالها قبل برمی‌گردد. در اواسط قرن سوم ق اشخاصی همچون مدائنی و ابن قتیبه دینوری به این کار اهتمام ورزیدند. (جعفریان، ۱۳۷۶، ۸۴)

با توجه به این امر که شروع یک شاخه از علم بدون سابقه و پیشینه ای میسر نیست، در نتیجه سیره نگاری بر اساس دلایل و معجزات نیز بالطبع از یک سابقه و گذشته‌ای برخوردار بوده است، نگارش این چنین آثاری هم زمان با کتابت سیره و مغازی آغاز گردید. البته تاحدودی جامع‌ترین و کامل‌ترین کتب در زمینه دلایل در قرون چهارم، پنجم و اوائل قرن ششم به رشته نگارش درآمد. که شرف النبی واعظ خرگوشی، دلایل النبوه از ابونعیم اصفهانی (م ۴۳۰ق)، بیهقی (م ۴۵۸ق) و قوام السنه اصفهانی (م ۵۳۵ق) از نمونه های آن می باشند.

زمینه های پیدایش کتاب های دلایل:

با شروع عصر فتوحات بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص)، اقوامی با افکار و ادیانی

تازه وارد جامعه اسلامی شدند که سال ها با تفکر و فلسفه یونان آشنا بودند و همین تفکر و نگاه خود به کتاب مقدس را به جهان اسلام آوردند و مسلمانان را به تامل در متون خود واداشتند. یکی از رویدادهای مهم و تاثیر گذار بر حیات جامعه اسلامی نهضت ترجمه بود. این نهضت اگرچه از زمان امویان آغاز شد ولی شکل منسجم و ساختاری آن از زمان عصر اول عباسی آغاز گردید. مسلمانان با آشنا شدن با فلسفه یونانی از ایمان ساده خود فاصله گرفتند و در آراء دینی خود دچار شک و تردید شدند و حاصل آن پیدایش مذاهب اسلامی گوناگونی شد. مسلمانان نه تنها از این فضای بوجود آمده استقبال کرده بلکه از این فرصت استفاده و به مبارزه کلامی با اهل کتاب و دهریون پرداختند. بحث با اهل کتاب بیشتر بر سر مسائل نقلی چون نبوت بود و با دهریون و زنادقه بر سر مسائل اعتقادی هم چون توحید و معاد و اثبات نبوت پیامبر اسلام.

زنادقه، با مطرح کردن شبهاتی حول مسائل اعتقادی تخم شک و تردید را بین مردم پراکنده کردند و باعث تشویش اذهان عمومی شدند. آنها مطالبی را به سخن آوردند که جزو مبانی اعتقادی یک فرد مسلمان چندین سال با آن خو گرفته بود. در زمینه اثبات نبوت پیامبر و اینکه آیا اصلاً محمد پیامبر الهی است یا خیر رسائل و کتبی به رشته تحریر درآمد. به عنوان مثال آنها می گفتند در شب ليله المبيت آن شیطان نبود که کافران را کمک کرد بلکه انسانی شیطان صفت بود. (متز، ۱۳۶۲، ۲۲۹) در نتیجه این در کنار عوامل دیگر باعث روی آوردن مسلمانان به کتب دلائل شد.

مضامین کتاب های دلائل:

همان گونه که قبلاً اشاره شد کتاب های دلائل با عناوین مختلفی هم چون دلائل النبوه، اثبات النبوه، تثبیت دلائل النبوه، اماره النبوی، اعلام النبوه ... با موریت موضوعی اثبات پیامبری حضرت محمد بر اساس معجزات ایشان به نگارش در

آمدند. شیوه نوشتاری این کتاب ها و حتی معجزاتی که در این آثار به آن پرداخته می شود و تعداد و تنوع آن ها تا حدودی متفاوت است. برخی از این نویسندگان با اختصاص دادن بخش های عمده ای به قرآن به عنوان معجزه اصلی پیامبر در این زمینه به روش استدلالی و تا حدودی نقل حدیث روی آوردند و برخی با توجه بیشتر به دیگر معجزات ایشان به روش روایی و حدیثی اثر خود را به نگارش در آوردند. نوع انتخاب این سبک ها برای نوشتن مبتنی بر گرایشات کلامی نویسنده ها بوده است. به طور کلی می توان مضامین این کتاب ها را به شرح زیر بیان کرد:

الف) معجزات: اموری است که به دست خود پیامبر در زمان حیات ایشان اتفاق افتاده است؛ و شامل معجزات معنوی (قرآن) و عملی مثل سخن گفتن گیاهان و حیوانات با پیامبر.

ب) نشانه های پیامبری: مانند حوادث قبل از تولد ایشان (فروریختن کنگره هایی از ایوان کسری، خشک شدن دریاچه ساوه و ...) و پیشگویی های شخصیت های مذهبی و غیر مذهبی در مورد ظهور پیامبر اسلام.

منابع کتاب های دلائل:

می توان منابع مورد استفاده نویسندگان کتب دلائل را این موارد برشمرد:

الف) قرآن: که در برخی از آیه های آن به برخی از معجزات ایشان اشاره شده است. مانند معجزه اسراء و معراج.

ب) کتاب های حدیثی: که انواع مختلفی است و شامل تعداد زیادی از دلائل نبوت پیامبر می باشد. مانند باب علامات نبوت در اسلام از کتاب مناقب صحیح بخاری، باب فضائل نسب نبی، معجزات نبی، توکلش بر خدا و عصمت ایشان از کتاب صحیح مسلم. کتب شرح حال صحابه نیز گوشه هایی از دلائل النبوی را روشن می کنند مثل کتب اسدالغابه ابن اثیر، الاستیعاب ابن عبدالبر و...

ج) کتب سیره

د) کتب الخصائص: نوعی دیگر از کتب سیره می باشد که به دلایل هم پرداخته است. مانند الخصائص ابن سبع سبتی

ه) کتب عقاید و اعجاز قرآن: تثبیت دلایل النبوه قاضی عبدالجبار همدانی قبل از گفتگو در مورد کتب دلایل برای روشن شدن مبحث ذکر چند نکته ضروری است که در ذیل به آن اشاره گردیده است.

۱. نوشته های مربوط به دلایل، لزوماً عنوانی برگرفته از دلایل ندارند، بلکه ممکن است از عناوینی، چون أعلام النبوه، اثبات نبوة النبی، آیات النبی (ص) و مانند آن نیز استفاده شده باشد که اگر چه عناوین متفاوت اند، اما موضوع آن ها واحد است.

۲. بیشتر این کتاب ها یا موجود نیست و یا نسخه ای خطی از آن ها وجود دارد که آن نیز ممکن است در دسترس نبوده و هنوز به چاپ نرسیده باشد. البته تعداد اندکی از آن ها چاپ شده است.

۳. نگاه پدید آورندگان کتاب های دلایل به موضوع و محتوای آثارشان یک سان نیست و این نگاه در کمیت و مطرح کردن برخی از مباحث تأثیر داشته است. از این رو در این کتاب ها، هم از لحظ موضوع و هم از لحاظ روش، مباحث به شکل یک سان مطرح نشده است و چه بسا در برخی از آن ها مباحثی مطرح شده باشد که با سیره و مغازی رسول خدا (ص) هیچ ارتباطی ندارد.

۴. گرچه برخی از کتاب ها با عنوان اعلام النبوه نگاشته شده اند، اما هم از لحاظ موضوع و هم از نظر شیوه، روش و انگیزه نگارش، با کتاب های دلایل و معجزات ارتباطی دارند. به عنوان نمونه، ابوحاتم رازی (م ۳۲۲ق) کتابی با عنوان اعلام النبوه نگاشته و در آن به اشکال ها و شبهه هایی که از

سوی ابوبکر محمد بن زکریای رازی در باره وحی و نبوت مطرح شده، پاسخ گفته است. در حقیقت، این کتاب از لحاظ روش و محتوا با سیره نبوی و معجزات و دلایل رسول خدا (ص) ارتباطی ندارد، چنان که مصحح کتاب در مقدمه آن تصریح کرده و می گوید: «اولین کتابی است در ادب (مذهب) اسماعیلی که بر ضد فیلسوفی که منکر ضرورت وحی و نبوت است نوشته شده است و در آن همه اشکالاتی که معمولاً بر دین و انبیا ایراد می کنند طرح و به آن پاسخ داده شده است» (ابوحاتم رازی، ص ۱۱؛ قاسم خانجانی، نگاهی به کتب دلائل در سیره نبوی، ۱۳۳)

فهرستی از کتاب های سیره نبوی بر اساس دلایل و معجزات:

- ۱- آیات النبى (ص)، ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالله مدائنی (م ۲۲۴ ق).
- ۲- أماره النبوه، ابواسحاق جوزجانی (م ۲۵۹ ق)
- ۳- الدین و الدوله فی اثبات نبوه النبى محمد(ص)، علی بن ربن طبری (م ۲۶۰ ق)
- ۴- دلائل النبوه، ابوزرعۀ رازی (م ۲۶۴ ق)
- ۵- أعلام النبوه، ابو داود، سلیمان بن اشعث سجستانی، مؤلف السنن (م ۲۷۵ ق)
- ۶- أعلام النبوه، ابن قتیبه دینوری، ابو محمد عبدالله بن مسلم (م ۲۷۶ ق)
- ۷- أعلام النبى (ص)، ابو حاتم محمد بن ادريس بن منذر بن داود بن مهران حنظلی (م ۲۷۷ ق)
- ۸- دلائل النبوه، ابواسحاق ابراهیم بن هیشم بن مهلب بلدی بغدادی (م ۲۷۷ ق)
- ۹- دلائل النبوه، ابن ابی الدنيا، ابوبکر عبدالله بن محمد (م ۲۸۱ ق)
- ۱۰- دلائل النبوه، ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق حربی (م ۲۸۵ ق)
- ۱۱- دلائل النبوه، ابوبکر جعفر بن محمد بن حسن بن مستفاض فریابی (م ۳۰۱ ق)
- ۱۲- دلائل النبوه، ابواسحاق ابراهیم بن حماد بغدادی مالکی (م ۳۲۰ ق)

- ۱۳ - أعلام النبوة، ابو حاتم رازی، احمد بن حمدان بن احمد ورسامی لیثی (م ۳۲۲ق)
- ۱۴ - دلائل النبوة، ابوالحسن الاشعری، علی بن اسماعیل بن ابی بشر البغدادی (م ۳۲۴ق)
- ۱۵ - دلائل النبوة (ص)، ابو جعفر، احمد بن یحیی بن حکیم اودی صوفی کوفی
- ۱۶ - دلائل النبوة، ابواحمد عسال اصبهانی (م ۳۴۹ق)
- ۱۷ - دلائل النبوة، ابوبکر محمد بن حسین بن محمد بن زیاد بن هارون نقاش شافعی مقری موصلی (م ۳۵۱ق)
- ۱۸ - دلائل النبوة، ابوالقاسم سلیمان بن احمد طبرانی (م ۳۶۰ق)
- ۱۹ - دلائل النبوة، محمد بن علی بن اسماعیل ابوبکر شافعی، قفال شاشی (م ۳۶۶ق)
- ۲۰ - دلائل النبوة، ابوالشیخ، عبدالله بن محمد بن جعفر بن حیان صبهانی (م ۳۶۹ق)
- ۲۱ - أعلام النبوة، ابن بابویه محمد بن علی شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)
- ۲۲ - أعلام النبوة، ابن فارس (م ۳۹۵ق)
- ۲۳ - دلائل النبوة، ابو عبدالله بن منده (م ۳۹۵ق)
- ۲۴ - أعلام النبوة و دلالات الرساله، ابن فطیس، عبدالرحمن بن محمد بن عیسی، ابوالمطرف اندلسی قرطبی محدث مالکی (م ۴۰۲ق)
- ۲۵ - دلائل النبوة، ابوسعید عبدالملک بن ابی عثمان محمد بن ابراهیم خرگوشی نیشابوری (م ۴۰۷ق)
- ۲۶ - تثبیت دلائل النبوة، ابوالحسین احمد بن عبد الجبار همدانی شافعی، قاضی عبدالجبار (م ۴۱۵ق)
- ۲۷ - اثبات نبوة النبي (ص)، احمد بن حسین زیدی (م ۴۲۱ق)

- ۲۸- دلائل النبوة، ابونعيم اصبهاني (م ۴۳۰ ق)
- ۲۹- دلائل النبوة، ابن سماك ابوذر احمد بن محمد انصاري هروي مالكي (م ۴۳۱ ق)
- ۳۰- دلائل النبوة، ابوالعباس جعفر بن محمد معروف به مستغفري (م ۴۳۲ ق)
- ۳۱- اعلام النبوة، ابوالحسن علي بن محمد ماوردي (م ۴۵۰ ق)
- ۳۲- دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة، ابوبكر احمد بن حسين بيهقي (م ۴۵۸ ق)
- ۳۳- دلائل النبوة، ابن دلهاث، احمد بن عمر بن انس غُدري اندلسي، ابوالعباس (م ۴۷۸ ق)
- ۳۴- اعلام النبوة، احمد بن علي بن قدامه، ابومعالي بغدادی (م ۴۸۶ ق)
- ۳۵- اعلام النبوة، ابو عبيد، عبدالله بن عبدالعزيز بن محمد بكرى اندلسي قرطبي، صاحب معجم ما استعجم (م ۴۸۷ ق)
- ۳۶- دلائل النبوة، ابوالقاسم اسماعيل بن محمد بن فضل تيمي اصبهاني ملقب به قوام السنه (م ۵۳۵ ق)
- ۳۷- اعلام النبوة، شمس الدين محمد بن عبدالله، ابن ظفر مكي (م ۵۶۵ ق)
- ۳۸- دلائل النبوة و الالهيات، محمد بن عبد الواحد بن احمد بن عبدالرحمن سعدی، ضياء الدين ابو عبدالله مقدسي دمشقي حنبلي (م ۶۴۳ ق)
- ۳۹- دلائل النبوة، ابوبكر محمد بن حسن معزى معروف به نقاش موصلی (م ۸۵۱ ق)
- ۴۰- دلائل النبوة، ابن اشرف رومي، عبدالله بن اشرف بن محمد مصري اريبي (م ۸۷۴ يا ۸۸۹ ق) (ابن نديم، الفهرست، صص ۲۷۲-۱۱۳.؛ حاجي خليفة، كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون، ج ۱، ۵۸۰.؛ ذهبی، سير اعلام النبلاء، ج ۱۳، ۴۰۲، ۲۹۷.؛ زرکلی، الأعلام، ج ۶، ۲۷.؛)

- ۴۱- دلایل الاثمه از محمد بن مسعود عیاشی
- ۴۲- کتاب الدلائل و المعجزات از ابوالقاسم کوفی
- ۴۳- دلایل النبی از احمد بن یحیی بن حکیم اودی صوفی کوفی
- ۴۴- کتاب الدلائل از ابوالعباس عبداللهبن جعفر حمیری
- ۴۵- کتاب الدلائل از ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی
- ۴۶- دلایل از ابو محمد عبدالباقی بن محمد بصری
- ۴۷- دلایل الامامه از محمد بن جریر طبریمعاصر شیخ طوسی
- ۴۸- کتابی به نام الخرائج و الجرائح از قطب الدین راوندی
- ۴۹- الثاقبفی المناقب از ابو جعفر محمد بن علی معروف به ابن حمزه (جعفریان، حیات فکری امامان شیعه، ۱۹-۲۰)
- ۵۰- الاحتجاج لنبوه النبی، اسماعیل بن علی بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت
- ۵۱- اثبات ولایت، مرحوم آیه الله شیخ علی نمازی شاهرودی (متولد ۱۳۲۳ق)
- ۵۲- السیره النبویه عند البیهقی، عبدالرحمان بن علی سندی، ۲۰۰۵م

دلایل النبوه بیهقی

کتاب دلایل النبی بیهقی در قرن پنجم (ق) به رشته نگارش در آمده و به دلیل حجم بالای کتاب در خصوص معجزات پیامبر اسلام (ص) در عصر خود اثری مهم به شمار می آمده است. دلایل النبوه و معرفه احوال صاحب الشریعه در سیره نبوی و زندگانی نیاکان پیامبر اسلام (ص)، اخلاق، معجزات و بشارات به ظهور آن حضرت است. بیهقی در این کتاب معجزات و خوارق عاداتی را نقل می کند که بسیاری معتبر و برخی ضعیف و قابل خدشه اند. مورخان و سیره نویسان پس از بیهقی، این کتاب را مرجعی استوار و معتبر برای خود دانسته اند و به همین دلیل اسناد قبل از او را حذف کرده و سخن وی را موثق دانسته اند. دلایل از دید بیهقی و دیگران به معنی خاص معجزه است به همین دلیل وی در

بخش نخست کتاب معجزات انبیای گذشته را آورده و آنگاه به معجزه جاودان پیامبر اسلام اشاره نموده است. دیگر مباحث این کتاب از این قرار است: مولد النبی، اخبار پیش از بعثت، تفصیل درباره شمایل رسول خدا، اخلاق و منش آن حضرت، معجزات پس از تولد، اخبار مبعث و... و به طور کلی مؤلف در هر قسمت از کتاب، بر آن است تا معجزات و خوارق عاداتی که از آن حضرت صادر شده را فهرست کند.

زیست نامه

ابوبکر احمد بن حسین بن علی بن عبدالله بن موسی خسروجردی، از محدثان بزرگ، در سال ۳۸۴ (ق) در خسروجرد نیشابور به دنیا آمد. در کلام اشعری مذهب و در فقه شافعی بود. او برای تحصیل دانش به ویژه حدیث، به بیهق، نیشابور، عراق، جبال و حجاز رفت. بیهقی در تلاش بود میان تعالیم مذهب شافعی و کلام اشعری، با مکتب اصحاب حدیث پیوندی برقرار کند. و اولین کسی بود که موفق به انجام این کار شد (صفدی؛ ۱۴۱۱، ۳۵۴). امام الحرمین جوینی در مورد او می گوید: «امام شافعی را بر هر شافعی مذهبی منت است، جز احمد بیهقی که او را به خاطر تألیفات متعددی که در تأیید مذهب شافعی داشته است بر امام شافعی منت است». (مدرس، ۳۰۸) از جمله استادان او را می توان به این افراد اشاره کرد: ظفر بن محمد علوی بیهقی، حاکم نیشابوری، ابوبکر بن فورک اصفهانی، ابوالحسن بن بشران، ابوسعید خرگوشی و ابوالحسن محمد بن حسین علوی که بزرگ ترین استاد او بوده است (ذهبی، ۱۴۱۴، ص ۴۳۹) بیهقی در سال ۴۵۸ هجری در نیشابور درگذشت و در بیهق مدفون شد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ق، ۹۷)

معرفی کتاب

کتاب دلائل النبوه و معرفه احوال صاحب الشریعه، از مهم ترین آثار در سیره نبوی

و به‌ویژه دلایل نگاری است. این کتاب در واقع داستان زندگی پیامبر اسلام است؛ داستانی که با ارائه روایات گوناگون از حوادث کوچک و بزرگ زندگی ایشان آغاز و پی‌گیری می‌شود. بیهقی در این اثر، یک اصل مهم را مد نظر دارد و آن، اثبات پیامبری حضرت محمد(ص) با تکیه بر معجزات ایشان است. معجزات و نشانه‌هایی که سرآغاز آن به پیش از تولد وی بازمی‌گردد. او در آغاز کتاب در بیان سبب تألیف می‌گوید: «اراده کردم که به خواست خداوند متعال کتابی درباره برخی از معجزات پیامبرمان و دلایل نبوت او فراهم آورم تا کمکی در راه اثبات رسالت آن حضرت باشد» (بیهقی، ۱۴۰۵، ۶۹)

بیهقی به مانند طبری در ذکر حوادث فقط به آوردن روایات مختلف بدون تعلیل و تنقیح کردن مطالب می‌پردازد. او می‌گوید: «باید دانست احادیثی را که در این کتاب آورده‌ام، تلاش کرده‌ام که صحیح و مورد اعتماد باشد. اگر حدیثی مبهم بوده، آن را رها کرده‌ام؛ هرچند در مورد کارهایی نظیر این کتاب آنها هم مورد قبول واقع می‌شود، اگر اخباری را که ضعیف بوده آورده‌ام به ضعف آن اشاره نموده‌ام و به احادیث دیگر اعتماد کرده‌ام». (بیهقی؛ پیشین، ج ۱، ۴۶).

محتوای کتاب

این کتاب به شیوه نقلی-روایی، زندگی پیامبر اسلام (ص) را در ۱۲۲ فصل به این شرح: در قبول اخبار، در اختلاف احادیث، مجموعه ابواب مولد پیامبر، نام‌ها و کنیه‌های حضرت محمد، در مورد صفات پیامبر، اخبار مربوط به شمایل پیامبر، زهد و پارسایی وی، همنشینی با فقرا و اهل صفا، مثل پیامبر و مثل امت او، پیشگویی سیف‌بن ذی یزن در باره آینده پیامبر، تجدید بنای کعبه، بعثت، اسلام آوردن اطرافیان پیامبر که به صورت مجزا به آنها می‌پردازد، وفات ابوطالب و خدیجه، حدیث اسراء، ازدواج‌های پیامبر، جنگ‌های ایشان و ... مطرح می‌کند. امتیاز بر دیگر نوشته‌ها در ذکر معجزات پیامبر به صورتی گسترده است که یا با

عناوینی مستقل مانند: اخبار مربوط به لرزه ایوان خسرو انوشیروان و خاموش شدن آتشکده‌ها، شق صدر، درباره مهر نبوت، حفظ الهی از پیامبر، پیشگویی‌های نصرانیان و یهودیان، شق القمر، معراج و... ذکر شده‌اند و یا درون متن و بعد از هر حادثه یا مبحثی، معجزات پیامبر در آن موارد ارائه شده است. بیهقی به عقیده خودش، روایات و سندهای صحیح را در کتابش آورده است، اما در دنبال نمودن معجزات پیامبر، به مواردی بر می‌خوریم که پذیرفتن آنها سخت می‌نماید:

در مورد کودکی پیامبر و شق صدر، از عبدالله بن جعفر بن ابیطالب روایت می‌کند:

«... روزی که او همراه برادر شیرین خود پشت خیمه‌ها بازی می‌کرد، برادرش ترسان پیش ما آمد و گفت برادر قریشی مرا دو مرد سپیدپوش گرفتند و درازش کردند و شکمش را پاره ساختند. من و پدرش شتابان به آن طرف دویدیم، محمد را در حالی که رنگش دگرگون شده بود، دیدیم که ایستاده است. پدرش او را در آغوش کشید و پرسید: پسرک عزیزم چه شده است؟ گفت دو مرد سپیدپوش آمدند و مرا خوابانیدند و سینه‌ام را شکافتند و چیزی را از آن در آوردند و بیرون انداختند و بعد مرا به حال خود واگذاشتند...»

در ادامه همین روایت و مدت‌ها بعد، زمانی که محمد گم شده بود و عبدالمطلب و دیگر افراد قریش که در جستجوی او بودند،

ناگهان از دل آسمان صدایی می‌شنیدیم که می‌گفت ای مردم آرام باشید و زاری نکنید. همانا محمد را پروردگاری است که هرگز او را خوار و گم نمی‌کند. عبدالمطلب گفت: ای سروش غیبی چه کسی ما را به او رهنمونی می‌کند؟ سروش گفت: محمد در صحرای تهامه زیر درخت‌های دست راست نشسته است. (همان، ۱۴۴). با توجه به اصل «انکار حقیقت به مرجعیت» باید گفت

بیهقی اصل را در سلسله راویان نهاده است تا روایت که این خرده بر بیهقی نیست بلکه فضای تاریخنگاری عصر بیهقی این گونه بوده است.

همان گونه که اشاره شد، بیهقی یک واقعه را از راویان مختلفی نقل می‌کند. در بیشتر موارد روایت‌ها بسیار مشابه‌اند و تنها اختلافات جزئی دارند. در پرداختن به موضوعات، تا حدودی طریق اختصار می‌پیماید تا به این ترتیب فرصت کافی برای پرداختن به معجزات داشته باشد. همان گونه که در عنوان یکی از فصول اشاره می‌کند:

مجموعه ابواب جنگ‌های رسول خدا (ص)، چه آنها که خود شرکت فرموده است و چه آنها که شرکت نفرموده، به طریق خلاصه و اختصار، زیرا در این کتاب هدف بیان معجزاتی است که صورت گرفته است و نصرت‌های الهی که برای آن حضرت پیش آمد و اینکه خداوند مسلمانان را یاری فرمود و وعده‌هایی را که داده بود و پیامبر بیان می‌داشت، عملی فرمود». (همان، ج ۳، ۵).

منابع بیهقی در دلائل النبوه

بیهقی از منابع متعددی استفاده کرده است که در یک دسته‌بندی کلی می‌توان آنها را به منابع سیره‌ای، کتاب‌های دلائل و شمائل و منابع تاریخی تقسیم کرد.

منابع سیره‌ای وی عبارتند از:

عروه بن زبیر (م ۹۴) که بیهقی در دلائل النبوه ۱۶۰ روایت از عروه، از طرق مختلف نقل کرده است. (همان، ج ۱، ۲۲۴، ۲۹۸، ۳۰۶ و ۳۱۰)

ابن شهاب زهری (م ۱۲۴): بیهقی نصوص زیادی از او نقل کرده که یا از خودش یا از شیوخش و یا از تابعین مثل سعید بن مسیب و عروه بن زبیر و انس بن مالک نقل شده است. روایات درباره صفت رسول خدا و اخبار مربوط به مبعث می‌باشد.

موسی بن عقبه (م ۱۴۱): بیهقی حدود ۹۵ روایت کوتاه و بلند از او نقل کرده که

موضوعات آن شامل صفت رسول خدا، بنای کعبه و مشارکت رسول خدا در آن، رویدادهای مختلف از بعثت، هجرت نخست به حبشه، در مورد شعب ابی طالب، عقبه اولی و... می باشد

سلیمان بن طرخان تیمی (م ۱۴۳): بیهقی روایات کمی از این طریق دارد. (همان، ج ۴، ص ۳۱۴). ابن اسحاق (م ۱۵۱): بیهقی روایات فراوانی از او نقل کرده است. حدود ۳۱۴ روایت از ۳۸۰ روایتی که از او نقل شده از طریق یونس بن بکیر است. ابومعشر مدنی (م ۱۷۰): بیهقی روایات کمی از او نقل می کند. ولید بن مسلم دمشقی (م ۲۰۷): بیهقی از او پانزده روایت نقل کرده است.

واقدی (م ۲۰۷): او از اوزاعی، مالک بن انس و ابومعشر مدنی و دیگر علمای قرن دوم روایت می کند. مقایسه ای در نقل های بیهقی و کتاب المغازی واقدی نشان می دهد چه اندازه این نقل ها مطابق با مطالب آن کتاب است. بیهقی در مجموع ۸۸ روایت از او نقل کرده است. این روایات را از طریق ابوعبدالله اصفهانی از حسن بن جهم از حسین بن فرح آورده است. با وجود توجه خاصی که بیهقی به واقدی دارد، در مواردی به ضعف نقل های او اشاره می کند.

در بخش شمائل و دلائل، بیهقی از این منابع استفاده کرده است: ابوبکر عبدالله بن محمد، معروف به ابن ابی الدنيا (م ۲۸۱)، جعفر بن محمد بن حسن فریابی (م ۳۰۱)، ابومحمد بن حیان اصفهانی (م ۳۶۹)، ابوبکر

شرف النبی

کتاب نفیس و محتشم «شرف النبی» که به نام های «سیره المصطفی، دلائل النبوه، شرف النبی و شرف المصطفی» نیز شهرت دارد، تصنیف ابوسعید (ابوسعبد) عبدالملک بن ابوعثمان محمد واعظ خرگوشی است که در اواخر قرن ششم هجری قمری توسط نجم الدین محمود راوندی به فارسی برگردانده و یا ترجمه شده است. این کتاب در سال ۱۳۶۱ خورشیدی به همت استاد محمد روشن

تصحیح و تحشیه گردیده است. خرگوشی به دلیل انتساب به محله خرگوش نیشابور به این نام شهره است. او برای تحصیل علم به شهرها و سرزمین های مختلفی از جمله عراق، حجاز و مصر مسافرت کرد و با علمای بسیاری هم صحبت گردید. او بعد از کسب علم در سرزمین های عربی به موطن خود بازگشت و در سال (۴۰۶/۴۰۷ق) در نیشابور درگذشت.

محتوای کتاب

این اثر که در فضیلت و معجزات پیامبر در ۵۷ باب به نگارش در آمده است. خرگوشی با توجه به اینکه یک مسلمان شافعی مذهب می باشد ولی در جای جای اثرش عشق و علاقه خود را به اهل بیت کتمان نکرده و باب ۲۷ کتاب شامل فضایل اهل بیت می باشد و این خود یکی از مزایای این اثر می باشد. به عنوان مثال در ذکر حدیث ثقلین آورده است که پیامبر گفته است: «بدانید که م به خدای خواهم رسید و در میان شما بگذاشتم آنچه اگر شما دست در آن زنید هرگز گمراه نشوید و آن چیز کتاب خدای تعالی است در میان شما .. پس وصیت می کنم شما را به عترت و اهل بیت من» (۴۵۲-۳) ترجمه کتاب بسیار ساده و روان و قابل هضم برای دوستداران تاریخ پیامبر می باشد. باب اول کتاب با عنوان ظاهر شدن نور رسول الله آغاز و با ذکر شفاعت رسول الله در باب ۵۷ به پایان می رسد.

دلایل الإمامة عماد الدین طبری

معرفی اجمالی:

دلایل الإمامة، کتابی است اعتقادی که در آن به اثبات حقانیت امامان شیعه پرداخته و با ذکر آیات و روایات در فضائل و مناقب و معجزات آنها از خلافت و جانشینی آنان بعد از پیامبر اکرم دفاع نموده است. نویسنده این کتاب جناب محدث شیخ ابی جعفر محمد بن جریر بن رستم طبری صغیر می باشد که این

کتاب را به زبان عربی در قرن پنجم نوشته است.

ساختار و گزارش محتوا:

این نسخه از کتاب با تقدیمی از طرف مؤسسه بعثت، قسم دراسات الاسلامیه در قم شروع می‌شود که در آن تقدیم به ذکر دلایل نبوت پیامبر پرداخته تا آنجا که به امامت رسیده است، چون دیده‌اند در باب امامت آراء و اقوایل و تکذیب و تشکیک فراوانی وجود دارد به کتابت دلایل الإمامه اهمیت زیادی داده‌اند زیرا امامت و امتداد صحیح و ضروری نبوت و حصن دین است که بواسطه آن دین باقی می‌ماند، لذا ابن ابی الحدید معتزلی در شرح قول امیر المؤمنین که فرموده‌اند در لا بدّ للناس من امیر می‌گوید این نصی است صریح از علی (ع) بر اینکه امامت واجب است در حالیکه مردم در این مسأله اختلاف کرده‌اند. بعد از اینکه این مؤسسه در مقدمه این کتاب امامت و رئاست عامه در امور دین و دنیا توسط امام را اثبات کرد و گفت که امتداد وجود نبوی و حفظ و حمایت امانت و قیام به رسالت پیامبر است، جا دارد که گفته شود هرآنچه که دلیل بر نبوت است، می‌تواند دلیل بر امامت گردد به غیر از نزول وحی که بعد از نبی، قطع گردید و به جای وحی دلایل دیگری جانشین آن می‌شود و از شروط امامت می‌گردد از جمله دلایلی که در این مقدمه ذکر می‌گردد ۱- نصّ ۲- استقامه و سلامه النشاء. ۳- منقبت در علم و حکمت. ۴- احادیث و آثارشان. ۵- نص امام سابق. ۶- نسبت شریف و رفیع داشتن. ۷- معجزه.

بعد از مقدمه‌ای که از طرف این مؤسسه انجام شده بود، ترجمه‌ای برای مؤلف این کتاب ذکر کرده‌اند، از جمله موارد این قسمت آوردن اسامی افرادی است که با ایشان هم‌نام بوده‌اند و جهت دوری از اشتباه به ذکر نام و تاریخ آنها پرداخته‌اند. از جمله مشترکین ابو جعفر محمد بن جریر بن یزید الطبری العامی صاحب تاریخ و تفسیر در قرن چهارم.

همچنین ابوجعفر محمد بن جریر بن رستم طبری آملی کبیر که معاصر ابن جریر طبری عامی می‌باشد متوفی قرن پنجم. نفر بعد محمد بن جریر از روایت حدیث که محمد بن جریر طبری کبیر به سه واسطه از او روایت می‌کند.

اما خود صاحب کتاب دلائل امامه چون تاریخ دقیقی از ولادت و وفاتش نیست، از مجموع قرائن بدست می‌آید که ایشان متعلق به نیمه دوم قرن چهارم و اوائل قرن پنجم بوده باشند.

از اصل این کتاب قسمتی ساقط شده است. مصادر مختلفی که از این کتاب نقل کرده‌اند آن را با پنج عنوان نام برده‌اند. سید هاشم بحرانی متوفی سنه ۱۱۰۷ ق در کتاب مدینه المعاجز که زیاد از کتاب طبری صغیر نقل می‌کند، نام کتاب وی را «الامامه» ذکر کرده است.

بهبهانی در کتاب «الدمعة الساکبه» و در غیر این کتاب به «دلائل الأئمة» تعبیر آورده است. سید بن طاووس در کتابهای «الیقین»، «فرج المهموم»، «الأمان»، «اللهوف» و «اقبال الاعمال» و همچنین علامه مجلسی در بحار الانوار و شیخ آقا بزرگ در الذریعه، نام این کتاب را «دلائل الإمامه» ذکر کرده‌اند. نام دیگری که برای این کتاب گفته شده «مسند فاطمه» می‌باشد که سید بحرانی در «المحججه فیما نزل فی المقام الحجّه» آن را عنوان کرده است.

شاید سبب این نام احادیثی باشد که در نسخه کامل و اسقاط نشده در باره حضرت فاطمه زهرا (س) وجود داشته است. از جمله نامهای این کتاب «مناقب فاطمه و ولدها علیهم السلام» می‌باشد که علامه حلّی متوفی (۱۱۰۴) در کتاب «إثبات الهداء» آن را ذکر کرده است. اما اسم مرجح همان «دلائل الإمامه» است که سید بن طاووس به آن تصریح نموده است زیرا که ایشان از نسخه کامل و تام کتاب اطلاع داشته‌اند.

در این کتاب مصنف دلائل، معجزات و تواریخ ائمه هداة علیهم السلام و فضائل

و معجزات سیده النساء فاطمه الزهراء «سلام الله علیها» را بیان کرده است. مصنف کتاب دیگری با عنوان «نوادر المعجزات» دارد که فرق آن با کتاب دلائل الامامه این است که در کتاب حاضر اضافه بر دلائل و کرامات ائمه تواریخ و احوال ائمه مفصل بیان شده است.

در باره تاریخ تألیف این کتاب خود مصنف تصریحی بر آن نداشته، ولی ممکن است گفته شود که کتاب بعد از سال ۴۱۱ ق نوشته شده است زیرا مولف در حدیث ۱۲۸ از دلائل امام الحجة می فرماید: «نقلت هذا الخبر من أصل بخط شيخنا أبي عبد الله الحسين الغضائری (رحمه الله)» و غضائری در سال ۴۱۱ ق فوت نموده است پس نوشتن کتاب بعد از این تاریخ به پایان رسیده است. ظاهراً این کتاب دو جلد بوده که جلد اولش از بین رفته و به دست ما نرسیده، زیرا در مصادری که سید بن طاووس از این کتاب نقل می کند مطالبی را می آورد مبنی بر این که در جلد اول این کتاب درباره پیامبر مسائلی مطرح بوده است و نسخه کامل دست سید بن طاووس بوده است.

کتاب حاضر از روی سه نسخه خطی گرفته شده. ۱- نسخه در مکتبه الرضویه در مشهد مقدس. ۲- نسخه در مکتبه سید مرعشی در قم ۳- نسخه در چاپخانه حیدریه در نجف اشرف در سال ۱۳۶۹ هجری قمری. بعد از مقدمه‌ای که در این کتاب توسط دراسات الاسلامیه در مؤسسه بعثت قم نوشته شده است تصویری از صفحه اول و آخر اصل کتاب طبق نسخه‌های مکتبه رضویه و مرعشی نجفی چاپ شده است و سپس اصل کتاب از آنچه که باقی مانده مکتوب گردیده است. کتاب حاضر با فصل امیر المؤمنین که از علت لقب ایشان به امیر مؤمنان و معجزات وی سخن گفته شروع گشته است و پس از آن به ذکر اسماء و خبر ولادت، وصیت و اخبار مختلف و جالبی از حضرت زهرا سلام الله علیها پرداخته است، و بعد از آن از تک تک ائمه با نام و القاب و ولادت و تاریخ و معجزات

آنان شروع و با امام غائب و اخباری که در زمینه غیبت است و همچنین کسانی که حضرت را دیده‌اند چه در زمان غیبت و چه در قبل آن به پایان رسانده است. در تمام احادیث کتاب سلسله سند ذکر شده و فقط به ذکر راوی آن بسنده نشده است.

در پایان فهرست آیات قرآنی و بعد از آن فهرست اعلام و روایت و سپس فهرست مصادر و مراجع و آن گاه فهرست محتوای کتاب آورده شده است.

نسخه‌شناسی:

این نسخه به تحقیق قسمت دراسات الإسلامیه مؤسسه بعثت قم در سال ۱۴۱۳ هجری قمری به چاپ اول رسیده و یک جلد می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابوحاتم رازی، احمد بن حمدان، أعلام النبوة، تحقیق، تصحیح و مقدمه صلاح صاوی و غلام رضا اعوانی، تهران، انجمن فلسفه ایران، ۱۳۹۷ق.
- ۳- جعفریان، رسول، منابع تاریخ اسلام، قم، انتشارات انصاریان، ۱۳۷۶
- ۴- _____، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، قم، انتشارات انصاریان، ۱۳۸۷
- ۵- ذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، تحقیق شعیب ارنؤوط، چاپ هفتم: بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۱ ق.
- ۶- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، چاپ اول: بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۳ ق.
- ۷- زرکلی، خیر الدین، الاعلام، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۲ م.
- ۸- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق رضا تجدد، تهران.
- ۹- صفدی؛ الوافی بالوفیات؛ بیروت: النشرات الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- ۱۰- مدرس، محمدعلی؛ ریحانه الادب؛ تبریز: شفق، [بی تا].
- ۱۱- بیهقی، احمد بن حسین؛ دلائل النبوه؛ دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۵ق.
- ۱۲- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی؛ المتتظم فی تاریخ الامم والملوک؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۳- ابن خلکان؛ وفيات الاعیان وانباء ابناء الزمان؛ بیروت: دارصادر، [بی تا].
- ۱۴- ابن کثیر، اسماعیل؛ البدايه والنهایه؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ ق.
- ۱۵- امین، سید محسن؛ اعیان الشیعه؛ بیروت: دارالتعارف للمطبوعات،

۱۴۰۳ق.

- ۱۶- بغدادی، اسماعیل پاشا؛ هدیة العارفين؛ بیروت، [بی‌جا]، ۱۹۵۱ م.
۱۷- جزری، ابن‌اثیر؛ اللباب فی تهذیب الانساب؛ بیروت: دارصادر،
۱۴۰۰ق.

۱۸- حنبلی، عبدالحی بن عماد؛ شذرات الذهب فی اخبار من ذهب؛ بیروت:
داراحیاء التراث العربی، [بی‌تا].

- ۱۹- پاکتچی، احمد؛ «ابوبکر بیهقی»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی؛ زیرنظر
کاظم موسوی بجنوردی؛ تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۳.
۲۰- سمعانی، عبدالکریم؛ الانساب؛ بیروت: دارالجنان، ۱۴۰۸ق.

۲۱- کحاله، عمررضا؛ معجم المؤلفین؛ بیروت: داراحیاء التراث العربی،
[بی‌تا].

مقالات:

- خانجانی، قاسم، نگاهی به کتاب های دلائل در سیره نبوی، تاریخ در
آئینه پژوهش، شماره سوم، سال سوم، ۱۳۸۵